

Конрад БОБЯТИНСЬКИЙ (Варшава)

**НЕВІДОМІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ
У ПЕРІОД ВІЙНИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ З МОСКОВІЄЮ
НА ТЕРИТОРІЇ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО
У 1654–1655 РОКАХ**

Попри те, що війна Речі Посполитої з Московією 1654–1667 рр., розпочата наступом військ царя Олексія Михайловича на Білорусь у кінці травня – на початку червня 1654 р., мала величезний вплив на розстановку сил у Центрально-Східній Європі, ця проблема ще не дочекалася ґрунтовного дослідження в польській історіографії¹. Особливо слабо вивчені військові аспекти цього конфлікту Бракує цілісного синтезу військових дій 1654–1667 рр., як і студій про різні етапи війни. Поодиноким винятком є книга Людвіка Кубалі, присвячена перебігові військових дій на теренах Великококнязівства Литовського та України від початку війни до оволодіння московським військом Вільна 8 серпня 1655 р. Праця ця для свого часу, без сумніву видатна, видана, однак, понад сто років тому. Та найголовніше, що спирається вона на дуже обмежену, як на сучасний погляд, джерельну базу і вже не відповідає багатьом критеріям, які нині висуваються до наукових монографій². Л. Кубаля користувався лише архівами, розташованими на захоплених Австрією теренах – у Кракові та у Львові³, – практично не маючи доступу до зібрань, що відклалися у Варшаві, Познані, Гданську, Вільні, тим більше у Москві та Санкт-Петербурзі. Зачиненими були для нього й двері архівів магнатських родів. В останньому випадку цінність праці Л. Кубалі знижує передусім брак джерел з Архіву Радзивілів, а також невикористання архівної спадщини Сапіг⁴.

Маючи можливість опрацювати більшість з перелічених зібрань, автор цієї статті ще кілька років тому розпочав відповідні студії, маючи на меті зверифіку-

¹ Набагато кращою є ситуація в російській та білоруській історіографії. Обмежуючись лише найважливішими позиціями, слід згадати про синтетичні дослідження А. Н. Мальцева (Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М., 1974) та Г. Сагановича (Неизвестная война 1654–1667. – Минск, 1995), розлогі фрагменти монументальної праці С. Соловйова (История России с древнейших времен. – М., 1961. – Т. X) та ін.

² Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654–1655. – Warszawa, 1910.

³ Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ), Бібліотека Польської Академії наук (ПАН) у Кракові, Бібліотека Наукового закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві (далі – Оссол.), Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ).

⁴ Фонди Архіву Радзивілів, які містять джерела щодо військово-політичної діяльності роду, нині зберігаються передусім у Головному архіві давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD)), Архів Радзивілів (Archiwum Radziwiłłów (далі – AR)). Якщо йдеться про Архів Сапіг, то найбільше за обсягом листування за 1654–1655 рр. зберігається у ЛНБ.

вати усталений у польській історіографії образ першого етапу (1654–1655) війни Речі Посполитої з Московією на теренах Великококнязівства Литовського. Заохочував автора той факт, що, з огляду на таку давню появу книги Л. Кубалі, бракує спроби по-новому поглянути на події, які відіграли настільки істотну роль в історії Східної Європи⁵. Щоправда, багато видатних дослідників історії Речі Посполитої XVII ст. звертали увагу на той відтинок війни, але робили це принагідно, на другому плані дослідження ширших питань – причини кризи зовнішньої політики Речі Посполитої у другій половині XVII ст., старопольська військова справа – чи в рамках полеміки щодо політики Януша Радзивіла, а передусім переймаючись причинами і контекстом переходу Литви під зверхність Швеції на підставі договору в Ясновидцях 17 серпня 1655 р.⁶

Беручись до дослідження першого етапу війни Речі Посполитої з Московією в 1654–1655 рр., історик опиняється перед фактом дуже бідної мемуарної спадщини, в якій порушується ця проблема. Найціннішим джерелом є тут спогади Мацея Ворбек-Леттова⁷. Поміж іншим, автор переписав не відомий з інших списків лист Януша Радзивіла до короля, написаний 14 серпня 1654 р. під Головчином через два дні після перемоги під Шкловом⁸. Цей лист є найдокладнішим повідомленням про згадану битву, яка, на думку багатьох дослідників, була найвизначнішим успіхом литовської зброї у другій половині XVII ст., здобутих без допомоги коронних військ. Однак помилки, зроблені Я. Радзивілом після битви, а ще більше величезна диспропорція сил, призвели до того, що вже через два тижні литовці зазнали поразки під Шепелевичами, по якій були змушені відійти за Березину. У своїх спогадах М. Ворбек-Леттов також переписав кілька листів, які взяв у та навесні 1655 р. отримав від свого сина, котрий перебував на службі від 6 вересня 1654 р. як товариш гусарської хоругви литовського польного гетьмана Вінцентія Гонсевського. Завдяки цьому маємо відомості про багато не знаних з інших джерел особливостей сутичок у Східній Білорусі в період із січня до травня 1655 р.⁹. Сам автор як учасник битви під мурами Вільна 8 серпня 1655 р. залишив найдокладніший опис цієї баталії, а також подій, що їй передували. Поразка військ Я. Радзивіла обумовила остаточну поразку литвинів на першому етапі війни та призвела до того, що столиця Великококнязівства Литовського понад 6 років перебувала під московською окупацією¹⁰.

⁵ Варто тут згадати, що кілька цікавих статей, присвячених літній кампанії 1654 р., підготував останніми роками Петро Кролл (*Кролл П.* Беларуска кампанія 1654 р. (До бітвы пад Шапелевічамі) // Беларускі гістарычны агляд – Мінск, 1999. – Т. VI. – С. 10–11; *idem.* Obrona Smoleńska w 1654 r. // *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremu Maciszewskiemu / Red. M. Nagielski.* – Warszawa, 2002. – S. 151–172; *idem.* Upadek Smoleńska // *Mówią Wieki.* – 2003. – № 4.

⁶ Передовсім маю на увазі книги та статті Генрика Віснера й Тадеуша Василевського а також Веслава Маєвського, Анджея Рахубита Збігнева Вуйцика

⁷ *Vorbek-Lettow M.* Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV / Wyd. E. Galos, F. Mincer; pod red. W. Czaplńskiego. – Wrocław, 1968.

⁸ *Ibidem.* – S. 191–195.

⁹ *Ibidem.* – S. 211–225.

¹⁰ *Ibidem.* – S. 235–242.

З інших важливих мемуарів значною підмогою, особливо при відтворенні хронології подій 1654 р., є третій том фундаментального щоденника великого литовськогоканцлера Альбрехта Станіслава Радзивіла¹¹. Вартісною позицією є нещодавно вдрутевидані спогади смоленського воєводи Філіпа Казимира Обуховича¹². Неоцінним джерелом при описі сутичок над Дніпром взимку і навесні 1655 р. є два твори, написані на замовлення одного з литовських керівників – конюшого Богуслава Радзивіла¹³. Однак з огляду на роль останнього у внутрішньополітичній боротьбі (був одним з провідників опозиції) до деяких його суджень про контекст окремих воєнних подій слід підходити дуже критично. Подібним чином належить також трактувати текст Стефана Францішка Медекші зв'язаного з литовськими регалістами¹⁴. Врешті, варто згадати про видатного історіографа XVII ст. Веспасіана Коховського котрий навів багато цікавих (але не завжди правдивих) деталей про військові операції, які проводилися в Литві у 1654 р., най докладніше при цьому описуючи облогу Смоленська¹⁵.

Дещо ліпше виглядає справа з опублікованими джерелами інших видів. При описі перебігу літньої кампанії 1654 р. підмурівок досліджень формують листи й реляції, видані в середині XIX ст. Антонієм Сигізмундом Гельцелем та Амбросієм Грабовським¹⁶. Попри те, що ці публікації вже давно не відповідають археографічним вимогам, вони неоціненні для істориків, оскільки більшість оригіналів і копій виданих документів втрачено. Досліджуючи організаційні зусилля Великоко князівства Литовського осені 1654 р. і маючи на меті відтворити склад армії, розбитої під Шепелєвичами, неможливо оминати джерел, які увійшли до видання Францішка Новаковського¹⁷. Багато підставових документів до всієї війни 1654–1667 рр. і зокрема до подій 1654–1655 рр. (передусім про оборону Смоленська) опубліковано у відповідних томах двох фундаментальних видань, які побачили світ у Вільносі на початку XX ст.¹⁸.

---

¹¹ *Radziwiłł A. S. Pamiętniki o dziejach w Polsce* / Wyd. A. Przybóś, R. Żelewski. – Warszawa, 1980. – Т. III. – S. 416–445.

¹² *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)* / Wyd. H. Lulewicz, A. Rachuba. – Warszawa, 2003. – S. 252–255.

¹³ *Żywot Jaśnie Oświeconego Księcia Bogusława Radziwiłła* / Wyd. A. Popliński. – Poznań; Trzemeszno, 1840. – S. 114–120; *Radziwiłł B. Autobiografia* / Wyd. T. Wasilewski. – Warszawa, 1979. – S. 134–136.

¹⁴ *Medeksza S. Księga pamiętnicza wydarzeń zaszłych na Litwie 1654–1668* / Wyd. W. Seredyński // *Scriptores rerum polonicarum*. – Kraków, 1875. – Vol. III. – S. 1–2.

¹⁵ *[Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza* / Wyd. E. Raczynski. – Poznań, 1859. – Т. I. – S. 171–185.

¹⁶ *Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski* / Wyd. A. Grabowski. – Kraków, 1845. – Т. 1. – S. 99–130; *Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza z dawnego rękopisu będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna* / Wyd. A. Z. Helcel. – Kraków, 1864. – S. 720–732.

¹⁷ *Źródła do dziejów Polski* / Wyd. F. Nowakowski. – Berlin, 1841. – Т. 1. – S. 141–154.

¹⁸ *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов*. – Вильно, 1909. – Т. XXXIV; *Археографический сборник документов относящийся к истории Северо-Западной Руси*. – Вильно, 1904. – Т. XIV.

Натомість упродовж решти ХХ ст. не спостерігалось жодної видавничої ініціативи, яка б спричинилася до розширення джерельної бази про перебіг війни 1654–1655 рр. на теренах Великококнязівства Литовського

Якщо йдеться про збройні зусилля Московії та українських козаків, то про це маємо кілька сотень археографічних публікацій, які дають змогу вичерпно описати згадану проблему¹⁹. Оскільки ці публікації широко використовували С. Соловйов, Л. Кубаля, А. Мальцев, Г. Саганович та ін., не оглядатимемо їх тут.

Нарешті слід згадати про ще одне дуже важливе джерело – “Театр Європи”, завдяки якому західноєвропейський читач міг довідатися про події на східних кресах Речі Посполитої²⁰. Варто підкреслити, що інформатори редакції оригінального щоденника ХVІІ ст. часто мали у своєму розпорядженні дуже докладні дані й подавали багато деталей, які, хоча й викликають велику зацікавленість, але нерідко не можуть бути зверифіковані при порівнянні з іншими джерелами.

З огляду на бібліографію мемуарів та опублікованих документальних джерел, як здається, виразно помітно, що підготувати ґрунтовну монографію, присвячену війні Речі Посполитої з Москвою в 1654–1655 рр., неможливо без попередньої солідної архівної евристики.

Перша проблема виникає вже при спробі з’ясувати чисельність армії Януша Радзивіла під час чергових етапів кампанії. Щоправда, ще Едвардові Котлубаю вдалося віднайти в першій половині ХІХ ст. кілька компутів литовської армії 1654–1655 рр., але до деяких даних, наведених дослідником, слід підходити дуже критично. Так, оцінка чисельності залоги Смоленська (4700 піхоти й 4000 посполитого рушення) вже давно відкинута істориками як дуже завищена²¹. Лише 1980 р. завдяки використанню матеріалів з приватного архіву познанського воєводи К. Обуховича Б. Островський остаточно визначив чисельність гарнізону – 3500 чол.²² З документів, які належать до цього зібрання, слід насамперед виокремити ординанс К. Обуховича від 9 червня 1654 р. (містить реєстр шляхти, що обороняла дві ділянки фортеці), “приповідний лист” воєводи від 23 червня 1654 р. для Григорія Грушецького про вербування 600 волонтерів, а також реєстр шляхти, укладений після генерального московського штурму 26 серпня, який враховує литовські втрати під час облоги, що тривала від 8 липня²³.

¹⁹ Найважливіші з них див.: Акты Московского государства изданные Императорской Академией наук (далі – АМГ). – СПб., 1894. – Т. II; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1880. – Т. X; 1889. – Т. XIV; Дворцовые разряды. – СПб., 1852. – Т. III; Очерк военных действий боярина Василия Петровича Шереметьева в 1654 г. // *Новосельский А. А.* Исследования по эпохе феодализма – М., 1994; Витебская старина. – Витебск, 1881. – Т. I; 1885. – Т. IV; *Заборовский Л. В.* Великокняжество Литовское и Россия во время польского потопа – М., 1994.

²⁰ *Theatrum Europeum / Beschr. von Johann Georgius Schlederus.* – Frankfurt am Main, 1685. – Th. VII. – S. 609–619, 764–771, 784.

²¹ Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1404. – Т. III. – Арк. 147–148.

²² *Ostrowski B.* Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej // *Acta Baltico-Slavica.* – 1980. – Т. XIII. – S. 181.

²³ Бібліотека Осолінських у Вроцлаві. – Од. зб. 13621/III. – Арк. 39–41, 44, 47–50.

Набагато більшу наукову вартість, ніж список залоги Смоленська, мають інші відомості Е. Котлубая – компути литовського війська за лютий та липень 1654 р., а також список війська нового призову, який було оголошено на підставі ухвали надзвичайного сейму (липень 1654 р.)²⁴. Маємо, однак, пам'ятати, що в цих документах стан підрозділів наведено на підставі “приповідних листів”, а не на підставі записів, зроблених безпосередньо у військовому таборі польним писарем. Тому реальна чисельність армії, яка вирушала на фронт, була меншою, ніж випливає з даного компуту оскільки рідко так бувало, щоб усі підрозділи мали визначену чисельність.

На більшу проблему наштовхуємося при спробі з'ясувати чисельність литовської армії під час зимово-весняної кампанії 1655 р. Завдяки потужним організаційним і фінансовим зусиллям, докладеним восени 1654 р., в лавах перебувало набагато більше людей, ніж під Шкловом та Шепелевичами. Але до сьогодні серед істориків немає згоди стосовно того, скільки жовнірів налічували тоді відділи Я. Радзивіла²⁵.

Завдяки використанню книг скарбових комісій можна досить точно з'ясувати кількість хоругов та регіментів, які входили до складу литовської армії в період, що нас цікавить. Ці джерела є назагал мало відомі. У ширшому контексті використовувалися вони в габілітаційній праці Анджея Рахуби²⁶. За другу половину XVII ст. у Державному архіві Литви у Вільносі збереглося п'ять скарбових книг²⁷. Переліки підрозділів, призваних під час скарбової комісії в Мінську (службу їм рахували від 9 листопада 1654 р.), можна знайти у двох з них. Укладено їх було у Вільні в 1662–1664 рр.²⁸. Завдяки їм можемо визначити не тільки кількість хоругв, підрозділів і рот цього типу, а й подеколи зорієнтуватися, чи всі перелічені в компуті підрозділи пішли на службу. На жаль, у згаданих книгах часто значаться підрозділи, які тоді або ще не були сформовані, або не брали участі у військових діях, поповнюючи втрати, понесені під час попередніх кампаній. Відтак, щоб докладно з'ясувати склад армії в зимово-весняній кампанії 1655 р., мусимо послуговуватися також тими джерелами, які дають можливість спростувати участь того чи іншого підрозділу в цих подіях.

²⁴ Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1404. – Т. I. – Арк. 154–156, 156–159; Т. III. – Арк. 134–137.

²⁵ Приміром, Ян Віммер дійшов висновку, що на початку грудня разом з коронним підкріпленням у таборі під Мінськом перебувало тільки близько 5000 чол., а взимку 1655 р. в облозі коло Могилева брало участь близько 10000 жовнірів. При цьому дослідник спирався на компут, що відклався в Теках Нарушевича, котрий, як я намагався довести у своїх працях, походить з початку липня 1655 р. (*Wimmer J. Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655–1660 // Wojna polsko-szwedzka 1655–1660 / Red. J. Wimmer. – Warszawa, 1973. – S. 73; БЧ. – Од. зб. 148. – № 191. – Арк. 905–910 (компут литовського війська з повітовим походом проти Москви)*).

²⁶ *Rachuba A. Konfederacja Kmicicowska i Związek Braterski wojska litewskiego w latach 1660–1663. – Warszawa, 1989.*

²⁷ Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas (далі – LVIA). – Fond SA. – № 4106, 4107, 4111, 4114, 4120.

²⁸ *Ibidem.* – № 4106, 4107.

У даному випадку неocenенне значення мають гродські книги. У бібліотеці Вільнюського університету та Публічній бібліотеці Литви зберігаються жмудські гродські книги за 1653–1655 рр.²⁹ З них, наприклад, довідуємося, що принаймні дві роти з підрозділу рейтарів Вінцентія Гонсевського керовані Криштофом Гротузом, у перші дні січня 1655 р. замість маршу під Новий Бихів перебували в іншому кінці Великококнязівства Литовського, здобуваючи провіант у Тельшах³⁰. Завдяки епістоляріям та кільком компутам можемо викреслити зі складу литовської армії (принаймні до травня 1655 р.) багато інших підрозділів, які фігурують у згадуваних скарбових книгах. З певністю знаємо, що під час зимово-весняної кампанії під командою Я. Радзивіла не перебували його розбитий під Шепелевичами полк німецької піхоти, а також два великі підрозділи В. Гонсевського – драгуни його двоюрідного брата Мацея та німецька піхота. Останній регімент, очевидно, так ніколи й не був сформований, а очолювати його мав генерал литовської артилерії, мальтійський кавалер Миколай Юдицький³¹.

Однак маємо також пам'ятати, що це тільки сума теоретичних підрозділів. На щастя, зберігся реєстр, укладений коронними описувачами, спорядженими литовським польним писарем Олександром Гіларієм Полубинським у жовтні та листопаді 1654 р. Польські історики військової справи до сьогодні не знали цього джерела, і тільки недавно його введено до наукового вжитку³². На жаль, у ньому не перелічено всіх підрозділів, бо багато з них прибуло до військового табору пізніше. Зіставляючи джерела, можемо переконатися, що нерідко хоругви було значно менше рядових, ніж записано в скарбовій книзі на підставі «приповідних листів». Як свідчать інші джерела, в середині XVII ст. цей випадок не був винятковим, радше навпаки – типовим для коронної та литовської армій, як і для повітових підрозділів.

Залучення додаткових джерел при дослідженні чисельності підкріплення, які прибували на територію Литви з Корони від вересня 1654 р. до липня 1655 р., так само дало змогу зверифікувати історіографічну традицію. Визначаючи склад коронного корпусу Ян Віммер та Генріх Віснер спиралися передусім на вже згадуваний компут з липня 1655 р.³³ Використовуючи надзвичайно цінну археогра-

²⁹ Vilniaus Universiteto Biblioteka. – Fond 7. – № 16/14468; Lietuvos Nacionaline Martyno Mažvido Biblioteka – PR 727. На жаль, не збереглися (чи недоступні) троцькі, вількомірські та віленські гродські книги за 1654–1655 рр. (збережені книги з цих воєводств і повітів нині знаходяться у Вільнюсі, передовсім у бібліотеці Вільнюського університету та в Державному архіві Литви).

³⁰ Lietuvos Nacionaline Martyno Mažvido Biblioteka. – PR 727. – Nr 42. – К. 122–123.

³¹ БЧ. – Од. зб. 148. – № 217. – Арк. 1043 (Радзивіл до Яна Казимира, Могилів, без дати (бл. 25 квітня 1655 р.)); Там само. – № 191. – Арк. 905–910 (компут литовського війська з повітовим походом проти Москви).

³² БЧ. – Од. зб. 121. – № 151. – Арк. 575–578. Відклався він у Теках Нарушевича під 1629 р., а укладений на 25 років пізніше.

³³ Не маючи джерельних підстав, Я. Віммер висунув тезу, що коронний корпус налічував тільки 3669 жовнірів (*Wimmer J. Wojsko i finanse Rzeczypospolitej...* – S. 53). На багато ближче до визначення фактичного стану підійшов Г. Віснер, пишучи про 5000 жовнірів з коронних підкріплення (*Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła // Rocznik Białostocki.* – 1976. –

фічну публікацію Я. Віммера, в якій цей визначний дослідник польської військової справи порівняв склад окремих коронних підрозділів у регулярному найманому війську, починаючи з 1648 р., можемо визначити чисельність коронних підрозділів³⁴. Але до сьогодні історики не враховували у складі корпусу щонайменше двох підрозділів, котрі, як випливає з військово-скарбових актів та з інших джерел, брали участь у сутичках у Східній Білорусі в першій половині 1655 р.³⁵. Це – драгунський регімент поморського воєводи Людвіка Вайгера і татарська надвірна хоругва короля під орудою мурзи Богдановича. Зваживши на те, що велику частину корпусу склали відбірні підрозділи королівської гвардії (близько 2000 жовнірів), внесок Корони в оборону Великокнязівства Литовського від московських військ у другій половині 1654 – першій половині 1655 рр. усупереч панівним нині в польській історіографії поглядам слід визнати дуже значним³⁶. Як випливає з наших підрахунків, литовські сили (підрозділи компутові повітові, приватні, волонтерські) нараховували щонайменше 18000 жовнірів і мали значну потугу, змарновану, на жаль, через помилкові рішення про наступ у січні 1655 р. Тяжкі погодні умови, голод, хвороби та дезертирство – усе це призвело до того, що після закінчення облоги Могильова (11 травня 1655 р.) армія була неспроможна до подальших сутичок. А тому влітку 1655 р. Литва фактично залишилася безборонною й мало не без бою була зайнята московським військом.

Крім вище перелічених невідомих або недостатньо використаних джерел щодо чисельності литовської армії та коронних підкріплень на московському театрі військових дій у 1654–1655 рр., хотів би, закінчуючи цей сюжет, згадати про ще один компут (недатований), практично незнаний в історіографії. У паперах роду Полубинських зберігся перепис армії Я. Радзивіла в першій половині 1655 р., який не тільки враховує компутові хоругви (зрештою, у випадку з литовською армією не всі), а й подає повітові та приватні хоругви, які перебували у військовому таборі³⁷. Це – єдине джерело, яке перелічує приватні підрозділи литовського підканцлера Казимира Леона Сапіги, що брали участь у сутичках у Білорусі, однак не були включені до складу компуту. Частина їх – драгуни й німецька піхота – стала ядром гарнізону Старого Бихова. Решта, як випливає із зазначеного перепису, перебувала у військовому таборі й воювала в лавах головної армії Я. Радзивіла³⁸.

Т. XIII. – S. 104; *idem*. Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda wileński. Hetman wielki litewski. – Warszawa, 2000. – S. 188).

³⁴ *Wimmer J.* Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648–1655 // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1960. – Т. V (сторінки без пагінації).

³⁵ AGAD. – Akta Skarbowo-Wojskowe. – Dz. 85. – № 72. – Fol. 107–111, 175–176.

³⁶ Ширше про цю проблему див. у статті: *Bobiatyński K.* Działania posiłkowego korpusu koronnego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1654–1655 // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 2004. – Т. XLI. – S. 61–81.

³⁷ БЧ. – Од. зб. 2749. – № 112. – Арк. 407–410. На жаль, окрім трьох випадків, тут не подано склад окремих підрозділів.

³⁸ БЧ. – Од. зб. 2749. – № 93. – Арк. 337 (лист К. Л. Сапіги до О. Полубинського (Гродно 9 листопада 1654 р.)); ЛНБ. – Ф. 103: Теки Прохаски – № 149/Va. – Арк. 279 (лист О. Полубинського до К. Л. Сапіги (обоз під Новим Биховом, 31 січня 1655 р.)); *Bobiatyński K.* Stary Buczów i Nowy Buczów podczas wojny Rzeczypospolitej z Moskwą w latach 1654–1655 // *Беларуский гістарычны агляд* (у друці).

Це – козацька хоругва, рота польської піхоти, а також три драгунські роти: в сумі майже 500 чол.³⁹.

Заторкуючи практично не досліджену проблему литовських приватних військ, слід згадати про ще одне зібрання джерел, яке розширює наші уявлення. У варшавському Архіві Радзивілів збереглося листування литовського крайчого Михайла Казимира Радзивіла з берестейським підсудком Марціном Буховецьким. На підставі дев'яти листів можна простежити увесь процес формування хоругви та з'ясувати, яка роль належала в ньому М. Радзивілу (фінансовому патрону та номінальному командирові хоругви), а також М. Буховецькому слугі магната, що виконував його доручення і займався мобілізацією та озброєнням контингенту⁴⁰. Довідуємося про труднощі, з якими згадані особи зіткнулися під час пошуку готівки, придбання зброї, призову відповідних вершників. Щоб віднайти засоби, М. Радзивіл мусив на тяжких умовах віддати в оренду кілька фільварків. Сам М. Буховецький відраджував його укласти угоду про оренду з місцевою шляхтою, яка чекала лише на те, аби отримати від М. Радзивіла якнайкращі фінансові умови, а часто хотіла просто обікрати його. Магнат покликався при цьому на свого небіжчика-батька, великого литовського маршалка Олександра Людвіка, який «ніколи не хотів мати справу зі шляхтою, волів краще з жидами, бо тих міг навіть наказати побити кием»⁴¹. Немає нічого дивного, що з метою зменшення видатків магнати намагалися перекласти справу утримання своїх приватних підрозділів на державну скарбницю і прагнули включити останні до компуту. Так само було у випадку з Михайлом Казимиром Радзивілом, який подбав, аби його гусарська та козацька хоругви перебували на утриманні литовської армії у складі новоформованої дивізії⁴².

Іншою важливою групою джерел є невідомі або мало використані дослідниками донесення про найбільші військові сутички під час літньої 1654 р. та зимово-весняної кампанії 1654–1655 рр. Під час першої відбулися дві значущі битви: 12 серпня під Шкловом литовська армія перемогла військо Якова Черкаського, а 24 серпня зазнала поразки під Шепелевичами від корпусу Олексія Трубецького. Інформацію щодо першої з цих баталій можна знайти у згаданому донесенні великого литовського гетьмана, переписаному М. Ворбеком-Леттовим, а також з двох повідомлень А. Грабовського⁴³.

³⁹ БЧ. – Од. зб. 2749. – № 112. – Арк. 407–410.

⁴⁰ AGAD. – AR. – Dz. IV. – Тека 26. – К. 361 (листи М. К. Радзивіла до М. Буховецького (Несвіж, 8 серпня 1654 р. і два недатованих із серпня)); Там само. – Dz. V. – № 1569 (листи М. Буховецького до М. К. Радзивіла (Олика, 23 червня; Юхничі, 27 липня; Берестя, 8 серпня; Біла, 2 вересня; Черновчиці, 10 і 14 вересня 1654 р.)). Цю проблему порушує також цікавий лист Самуеля Путяті до Богуслава Радзивіла, написаний в Усові 17 серпня 1654 р. і присвячений, крім усього, справі постачання підрозділу німецької піхоти князя (AGAD. – AR. – Dz. V. – № 12631. – Fol. 25–26).

⁴¹ AGAD. – AR. – Dz. V. – № 1569. – Fol. 52 (лист М. Буховецького до М. К. Радзивіла, Берестя, 8 серпня 1654 р.).

⁴² Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1404. – Т. I. – Арк. 154–156.

⁴³ *Vorbek-Lettow M. Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV.* – S. 191–195; *Ojczyście spominki.* – Т. I. – S. 120–121 (лист з Вільна 20 серпня 1654 р.); ширшою

Цінним доповненням є опис битви, що відклався в рукописній спадщині роду Потоцьких під назвою “Авізи з Вільна від 23 серпня 1654 року”⁴⁴. Цей документ використав тільки Т. Василевський, опрацьовуючи вступ до “Автобіографії” Богуслава Радзивіла⁴⁵. У порівнянні з іншими джерелами тут подано набагато більші литовські втрати: “загинуло самого товариства та ротмістрів двісті... (далі йде реєстр найвизначніших осіб, які загинули. – К. Б.) й багато іншого жовнірства на тисячу”. Ці підрахунки, напевно, завищені, але все одно свідчать про те, що литовська армія 12 серпня попри ефектну перемогу зазнала відчутних втрат. Таке велике пролиття крові та втрата кількох найкращих жовнірів виявилися для Я. Радзивіла куди більшою проблемою, ніж втрата кількох тисяч жовнірів для московської армії, яка мала кількаразову перевагу. Щоправда, 13 серпня до литовського табору, як довідуємося з авіза, прибуло 25000 чол. піхоти та драгунів, але це було замале підкріплення для того, щоб литвини могли двома тижнями пізніше впоратися під Шепелевичами з армією О. Трубецького

Оскільки в донесенні зазначено, що “прийшло до табору свіжих людей дві з половиною тисячі князя Богуслава й пана Немирича”, історики пробували ідентифікувати ці підрозділи. Переконливо встановлено, що 13 серпня 1654 р. литовській армії допомогли драгуни Богуслава Радзивіла на чолі з Ебергардом Путткамером, а також полк піхоти київського підкоморія Юрія Немирича під командою Богуслава Ржипковського (разом близько 1500 чол.)⁴⁶. Розбіжності з’явилися при спробі з’ясувати, до якого саме підрозділу входила решта 1000 жовнірів. Г. Віснер вважав, що тут йшлося про полк піхоти Б. Радзивіла. І це виглядало логічним, бо в донесенні йдеться про “людей князя Богуслава”⁴⁷. Але, досліджуючи проблему в контексті діяльності коронного корпусу на теренах Великого князівства Литовського в 1654–1655 рр., мені вдалося з’ясувати, що швидше слід зважати на полк піхоти Януша Радзивіла⁴⁸. До такого висновку спонукає залучення кількох мало використаних попередниками джерел, зокрема: ординансу великого коронного гетьмана Станіслава Ревери Потоцького від 27 липня 1654 р. та листування Богуслава Радзивіла зі своїм слугою Бенедиктом Ольшевським⁴⁹. Зміст цих джерел свідчить про те, що не було фізичної можливості, щоб до 13 серпня підрозділ князя конюшого, на кільканадцять днів раніше переведений з коронної до литовської армії, міг прибути до Дніпра. Цей підрозділ,

---

версією цієї реляції є летючий листок, датований 12 серпня (Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікрофільмів (далі – БНВ, мікроф.). – № 37625); List z obozu litewskiego z 13. VIII. 1654 // Ojczyzste spominki. – Т. I. – S. 114–116. Цікаву інформацію містить також лист з литовського табору від 14 серпня 1654 р.: Там само. – S. 116–117.

⁴⁴ AGAD. – Archiwum Publiczne Potockich. – № 9. – Т. III. – Fol. 213.

⁴⁵ Wasilewski T. Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła. – S. 46 (przyp. 242).

⁴⁶ Стан регіментів подано на підставі матеріалів Е. Котлубая (Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1404. – Т. III. – Арк. 134–137).

⁴⁷ Wisner H. Janusz Radziwiłł 1612–1655. – S. 171.

⁴⁸ Bobiatyński K. Działania posiłkowego korpusu koronnego... – S. 64–65.

⁴⁹ AGAD. – AR. – Dz. II. – № 1286. Серед листування Б. Радзивіла з Ольшевським найцікавіша інформація міститься в листі, написаному через 6 днів після поразки (30 серпня 1654 р.) з Копила (AGAD. – AR. – Dz. IV. – TeKa 9. – Кор. 89. – № 1090).

фактичним командиром якого був у наступні місяці райгородський староста Ян Берк, лише через кілька тижнів після битви під Шепелевичами з'явився при Януші Радзивілі, який збирав розпорошені сили в околицях Мінська. Також донесення про битву під Шепелевичами не залишає сумнівів, що підрозділ великого гетьмана, а не Богуслава бився у тій баталії, а під час відступу був знищений на переправі через Друч під Церцями.

Щодо самої битви під Шепелевичами, то, попри кількарічні архівні пошуки, так і не вдалося виявити джерела, які б внесли щось нове у сформований в історіографії образ цієї баталії. Видрукувані А. Грабовським донесення, а також виданий Е. Котлубаєм лист Януша Радзивіла⁵⁰ вже використовувалися зокрема Л. Кубалею, а ще не виданий опис битви кілька разів залучав Г. Віснер. Останній документ – це найдокладніше донесення про битву, а також детальний опис драматичних подій, які відбувалися під час втечі литвинів. У смертельній небезпеці перебував тоді Януш Радзивіл, який у зв'язку з тим, що вирізнявся серед своїх підлеглих одягом і конем, став мішенню для атак кінноти О. Трубецького Як довідуємося з донесення, життя Янушу героїчно врятував хорунжий Графенберк, а також цьому допомогла атака флангової роти польської піхоти, керованої Самуелем Юшкевичем, який “відстріляв Москву і аж на той бік від переправи (через Друч. – К. Б.) їх прогнав і наших немало відбив”⁵¹.

Якщо говорити про бої під час облоги Смоленська, взяття якого було для Москви чи не найважливішою стратегічною метою, то Л. Кубаля, Р. Менецький, Б. Островський та П. Кроль⁵² вже ґрунтовно використали більшість джерел, перелічених на початку цієї статті, а також донесення, видрукувані А. Гельцелем, як і ті джерела, що відклалися в Теках Нарушевича⁵³. Цінним доповненням є летючий листок, який містить протокол допитів полковника Вільгельма Корфа, командувача найманого війська, що обороняло твердиню. Процес В. Корфа відбувався в гетьманському суді у Мінську 16 листопада 1654 р. Протокол налічує 7 питань, на які Корф дав вичерпні відповіді. Заторкували вони між іншим чисельність двох підрозділів німецької піхоти, яка становила основу залоги, а також проблему стосунків між полковником і воєводою К. Обуховичем, стан фортифікації, запаси пороху, амуніції, обставини втрати міста, окремі епізоди облоги. Це джерело дає змогу куди надійніше оцінити шанси на тривалу оборону Смоленська. Корф визнав, що існувала можливість ненабагато її продовжити, але утри-

⁵⁰ Ojczyste spominki. – Т. I. – S. 121–125 (“Relacya potrzeby, która zaszła między wojskiem W. X. Litewskiego a Moskwą pod Cielcierzynem die 24 Augusti 1654”), 125–127 (лист слуги Януша Радзивіла Яна Менжинського до канцлера Стефана Корицінського Вільно, 30 серпня 1654 р.); *Kotlubaj E. Życie Janusza Radziwiłła*. – Wilno; Witebsk, 1859. – S. 372–373 (Януш Радзивіл до К. Стрижки, Койданów, 18 вересня 1654 р.).

⁵¹ Бібліотека ПАН у Кракові. – Од. зб. 1017. – К. 75–76зв. (лист з обозу литовського війська, Мінськ, 4 вересня 1654 р.).

⁵² *Mienicki R. Utrata Smoleńska w roku 1654 i sprawa Obuchowicza*// *Kwartalnik Litewski*. – 1910. – R. I. – T. IV. – S. 41–66.

⁵³ *Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza...* – S. 728–732 (лист з Вільна від 20 жовтня 1654 р.); БЧ. – Од. зб. 147. – № 183. – Арк. 867–881 (“Relacya obsydji i dedycji Smoleńska”). Інша анонімна реляція: Там само. – № 172. – Арк. 817–820.

мати місто було неможливо без негайної відсічі. Протокол заперечує тезу про зрадництво полковника й частини офіцерів, які нібито мали таємно встановити контакти з ворогом і допровадити до капітуляції Зізнання Корфа в негативному світлі подає К. Обуховича та розкриває його роль у дуже швидкій (на думку багатьох спостерігачів) втраті твердині, ключової для оборони всього східного кордону Великого князівства Литовського. Цінним додатком до цього документа є листи представників військової верхівки та еліти смоленського воєводства, які брали участь в обороні міста. Процес не закінчився ні покаранням Корфа, ні визнанням його невинності. Справу було відкладено до найближчого сейму⁵⁴.

Деяко більше місця слід відвести невідомому до сьогодні джерелу, яке значно розширює наші уявлення про збройні сутички, що відбувалися у Східній Білорусі на початку 1655 р. У перших числах січня, по чотирьох місяцях своєї майже цілковитої бездіяльності, коли московське військо зайняло всі міста, розташовані на схід від Березини, крім Старого Бихова, Януш Радзивіл вирішив задіяти свою власну армію. Вчинив він це, зрештою, всупереч своїм переконанням, після довготривалих перепалок із двором та польним гетьманом В. Гонсевським, вчинив під тиском короля, більшості посадовців та духівництва з примасом Анджеєм Лещинським на чолі⁵⁵.

Першим етапом кампанії стала облога Нового Бихова, в якому оборонявся восьмитисячний козацький корпус Івана Золотаренка. Бої під цим містом тривали від 14 січня до 10 лютого. До сьогодні головними джерелами про військовий бік цих сутичок були фрагменти “Життя” та “Автобіографії” Б. Радзивіла, “Скарбниці пам’яті” М. Ворбек-Леттова, лист Януша Радзивіла до шляхти Слонимського повіту від 7 квітня 1655 р.⁵⁶, а також московські джерела⁵⁷. Декілька цінних доповнень вносять також нещодавно віднайдені листи О. Полубинського та воєводи венденського Миколая Корфа, командувача литовськими підрозділами, які прикривали інфляндське прикордоння⁵⁸. Але найважливішим з тих невикористаних джерел, які пощастило виявити, є анонімне донесення офіцера литовської армії, написане французькою мовою. Донесення було поміщене Конрадом Завадським серед летючих листків під заголовком “Extrait d’une lettre écrite par un Officier de l’armee de Lithuanie logee dans la ville basse de Mohilev du 19 fevrier 1655”⁵⁹.

⁵⁴ БНВ, мікроф. – № 19805 (“Apologia Magnifici Domini Wilhelmi Korff, quod fuerit missus pro praesidio Smolenscii ad Janusio Radivilo [...] citata”).

⁵⁵ Чудовим джерелом до цієї проблеми є широка кореспонденція ленчицького воєводи Яна Лещинського (БЧ. – Од. зб. 384). Не маю наміру писати тут про згадану збірку джерел, оскільки кожен, кому відома праця Л. Кубалі, вже знайомий зі змістом тих листів, які там часто цитуються великими фрагментами або повністю. На жаль, Л. Кубалі не уникнув при цьому багатьох помилок, зокрема, неадекватно перекладаючи латинські звороти.

⁵⁶ БЧ. – Од. зб. 148. – № 26. – Арк. 127–140.

⁵⁷ Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 495–496, 503–504, 513–521; АМГ. – Т. II. – № 612. – С. 384–386.

⁵⁸ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). – Ф. 103. – № 149/Va. – Арк. 279 (лист О. Полубинського до К. Л. Сапіги, табір під Новим Биховом, 31 січня 1655 р.); AGAD. – Archiwum Tyzenhauźw. – № F-115 (М. Корф до В. Тизенгауза б. м., 30 січня 1655 р.).

⁵⁹ БНВ, мікроф. – № 379 А.

Документ налічує 4 аркуші й містить низку невідомих свідчень, які впорядковують хронологію та додають багато деталей до уявлень про ці події.

У вступі автор донесення окреслює чисельність армії Радзивіла, яка переходила в наступ, у 15000 чол., а козаків – у 5000 чол. на 6 піхотних полків. Далі описуються оборонні споруди Нового Бихова. Завдяки донесенню дізнаємося, що місто мало 7 бастіонів, очевидно, насипаних козаками, та численні дубові палісади з боку річки, зміцнені земляними підпірками. Для того, щоб утруднити литвинам доступ на вали, козаки поливали останні водою, яка, замерзнувши, практично унеможливила форсування. Литвини не могли здолати опір козаків вогнем своєї дуже слабкої артилерії. До того ж не сприяли успіхові й численні сутички, покликані “розчистити ґрунт” для атаки.

Джерело подає багато незнаних деталей генерального штурму литовської армії, який відбувся 24 січня 1655 р., що знову ж таки вдалося з’ясувати саме з донесення. До сьогодні провину за поразку покладали передусім на польного гетьмана Гонсевського. Унаслідок своїх цілеспрямованих дій, вмотивованих неприязню до Радзивілів (у ті дні дивізією великого гетьмана замість хворого Януша командував Богуслав Радзивіл), він нібито не надав допомоги підрозділам, які перебували в атаці. В “Автобіографії” Богуслав скаржився, що з цієї причини “на мене одного вся сила навалилася, а потім, нічого не зробивши, ми повернулися”⁶⁰. Натомість автор “*Extrait d’une lettre ecrite par un Officier de l’armee de Lithuanie logee dans la ville basse de Mohilev du 19 fevrier 1655*” пише, що атака захлинулася через ігнорування фактору раптовості, а також унаслідок того, що не було дано умовного сигналу, котрий мав підняти в наступ підрозділи Гонсевського і Фромгольда Вольфа, які перебували в кущах по інший бік міста. У донесенні також наводяться втрати, яких зазнали литвини в цій сутичці (головно з підрозділу піхоти Б. Ржипковського) – 30 убитих і стільки ж поранених.

Завдяки згаданому джерелу довідуємося й про дату відступу з-під Нового Бихова (10 лютого 1655 р.), а також про одну з причин такого кроку литвинів – брак фуражу та провіанту. Інша, напевно набагато важливіша, причина полягала у поразці наступу коронної армії й татар, що її підтримували. Ця армія після битви під Охматовом (29 січня – 2 лютого) майже в повному складі відійшла на захід, порушуючи раніше узгоджений з Я. Радзивілом план спільного маршу вглиб Московської держави.

Друга частина донесення описує перші 6 днів облоги Могильова, розпочатої 13 лютого 1655 р. Основним джерелом з польсько-литовського боку до цих подій є розлогий лист Я. Радзивіла до короля від 21 лютого, широко використаний Л. Кубалєю⁶¹. Але гідна уваги й інформація, що міститься в донесенні. Автор, подібно до московських джерел, датує перший штурм, який закінчився оволодінням нижнього міста, 16 лютого. Дуже високо оцінюється поведінка на полі битви головнокомандувачів – перш за все обох Радзивілів. Згадується про вже відомий інцидент, коли три хоругви литовської кінноти вдерлися до нижнього міста, але, б’ючись без підтримки, мусили пробиватися через вулиці й квартали, зазнаючи

⁶⁰ *Radziwill B. Autobiografia.* – S. 135.

⁶¹ БЧ – Од. зб. 148. – № 11. – Арк. 47–56.

великих втрат. У цьому бою втрачено прапорець і значок відбірної гусарської хоругви Гонсевського. Цікаво, що в лавах цього підрозділу бився майбутній великий литовський гетьман і воєвода віленський, тоді молодий Михайло Казимир Пац.

Закінчується донесення описом труднощів, з якими здобувалаводу й провіант московсько-козацька залога, яка налічувала близько 6000 чол. і була скучена на незначній частині верхнього міста. Крім неї, у місті залишалося стільки ж міщан, які теж мусили щось їсти й пити. Як довідуємося далі, через кілька днів після штурму в середовищі залоги спалахнув бунт офіцерів двох солдатських полків. Очевидно, вони хотіли зрадити царя, який не виплатив їм усієї суми обіцяної платні. З інших джерел, хронологічно пізніших, знаємо, що це повстання не набрало ширшого розмаху, а вся залога, керована незламним воєводою Михайлом Воєйковим, понад три місяці чинила литвинам героїчний опір, відбиваючи чергові штурми.

Завдяки донесенню стає можливим набагато повніший опис першого етапу литовського контрнаступу. Передусім з'ясовується низка питань, які ставили перед собою дослідники, пробуючи визначити причини невдачі підрозділів Я. Радзивіла під Новим Биховом.

Уявляючи перебіг облоги Могильова, наразі маємо під рукою практично лише листи з Тек Нарушевича та московські донесення. До сьогодні тільки Л. Кубаля поєднав у своєму дослідженні висновки, які впливали з обох груп джерел. На жаль, польські дослідники часто беруть за правило користуватися виключно польськими архівами, тоді як російські й білоруські (Мальцев, Саганович) – лише опублікованими московськими джерелами. Одним із найважливіших польсько-литовських джерел про облогу Могильова у березні–травні 1655 р. належить визнати лист Я. Радзивіла до короля (містить розлогий опис генерального штурму литвинів 23 квітня), а також повідомлення та листи Ієроніма Лепського до Емануеля Бжостовського⁶². Натомість з московського боку найбільшу цінність мають рапорти царських воєначальників з воєводою М. Воєйковим на чолі⁶³.

Наступна група джерел, яку слід розглянути, представлена кореспонденцією литовського підканцлера Леона Сапіги, що відклалася у Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаника НАН України⁶⁴. За 1654–1655 рр. збереглося 7 листів до підканцлера, які містять істотну інформацію про події, що відбувалися на теренах Великого князівства Литовського під час війни 1654–1655 рр. Усі ці документи до сьогодні не використовувалися дослідниками.

Хронологічно перші два листи написав Л. Сапізі старобихівський підстароста Костянтин Богушевич⁶⁵. За наказом підканцлера він організував

⁶² Там само. – № 23. – Арк. 115–121; № 28. – Арк. 143–146; № 31. – Арк. 163; № 33. – Арк. 167–170; № 217. – Арк. 1035–1046.

⁶³ Акты ЮЗР. – Т. XIV. – С. 569–570, 587–590; АМГ. – Т. II. – № 662. – С. 408–409; № 704. – С. 430.

⁶⁴ ЛНБ. – Ф. 103. – № 1647, 1648, 1650, 1652, 1653, 1655, 1657.

⁶⁵ ЛНБ. – Ф. 103. – № 1647, 1648.

захист фортеці в Старому Бихові, яка була головною форпостом литовської оборони прибережної лінії Дніпра на південь від Смоленська. Старий Бихів знаходився в території наступу козацького корпусу Івана Золотаренка, що з липня 1654 р. просувався вздовж Дніпра на північ. Хоча облога міста розпочалася 8 вересня, але підготовку до оборони козаки започаткували двома місяцями раніше. Як довідуємося з першого листа, датованого 13 липня, вже одинадцять днів перед тим козацькі полки підійшли під Чечерськ, висилаючи свої загони далі на північ. Однак після невдалого штурму українці відступили до Гомеля аж до середини серпня концентрували свою увагу на оволодінні цим містом. К. Богушевич описує один із штурмів Гомеля повідомляючи Л. Сапізі, що козаки “всю ніч аж до світанку штурмували, [...] наповнивши трупами рови”, і про сморід “від трупів, які від початку і по цей час не поховані й нічим не завалені”. Далі К. Богушевич доповідає про перебіг військових дій у полі в перших тижнях кампанії під Смоленськом і в околицях Полоцька. Цей опис є цінним доповненням донесень Грабовського і Гельцеля про сутички під Смоленському липні 1654 р. передових московських сил з литовським роз'їздом, керованим Германом Ганскопфом, а також про виступ підрозділу Станіслава Липницького в напрямку Полоцька⁶⁶.

Розлогі фрагменти листа К. Богушевич присвятив організації оборони Старого Бихова. Він писав, що йому вдалося допровадити до фортеці піхоту та зем'ян, найнятих у Толочині та Білиничях, волостях Сапіг. Загалом, як випливає з проведеного близько 10 липня перепису, на той час у місті перебувало майже 3000 потенційних оборонців, об'єднаних у 21 хоругву. К. Богушевич також апелював до свого зверхника, щоб той якнайшвидше вислав до Старого Бихова підрозділи німецької піхоти та драгунів, аби ще більше зміцнити залогу. Л. Сапіга не злегковажив небезпекою й невдовзі направив до фортеці кілька сотень піхотинців та драгунів, а також забезпечив залогу сильною артилерією та великими запасами амуніції й провізії. Завдяки цьому Старий Бихів у 1654–1655 рр. двічі витримав облогу козаків, а влітку 1655 р. – ще й московської армії О. Трубецького. Місто стало єдиною твердиною, яка не перейшла в руки ворога.

Набагато коротшим і при цьому менш інформативним є другий лист К. Богушевича, написаний 19 липня. Зміст документа стосується здебільшого господарських справ. Але можна також довідатися, що до Бихова вже підходив підрозділ драгунів Яна Крюгера, які через кілька тижнів мали допомогти гарнізону. Лист містить цінну інформацію про події на фронті, передовсім про розвиток ситуації під узятим в облогу Гомелем та про підкріплення, з яким був висланий до міста ротмістр польської піхоти Вацлав Шалевський⁶⁷.

Лист до Л. Сапіги поморського воєводи Людвіка Вайгера датований 18 жовтня 1654 р. Зміст документа вкотре підтверджує, що драгунський підрозділ

⁶⁶ Ojczyznie spominki. – Т. I. – S. 108–109 (лист з литовського табору з-під Орші, 20 липня 1654 р.); Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza... – S. 721 (повідомлення з Литви про московську війну, 4 липня 1654 р.), 723–724 (повідомлення з-під Орші від 7 липня 1654 р.). Про бої Ганскопфа розлого пише також В. Коховський див.: [Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza. – S. 179.

⁶⁷ ЛНБ. – Ф. 103. – № 1648.

воєводи увійшов до складу допоміжного польського корпусу і брав участь у боях на теренах Східної Білорусії першої половини 1655 р. У цьому листі Л. Вайгер поінформував Л. Сапігу, що з огляду на свої обов'язки воєводи не матиме змоги бути разом з жовнірами в дорозі до табору Я. Радзивіла під Мінськ. Підпорядковуючись іншому командирові, Л. Вайгер водночас просив від підканцлера "приповідного листа" на вербування додатково 200 драгунів, а також їх припису до скарбниці для видачі їм "хлібів"⁶⁸.

29 березня 1655 р. датовано лист князя Самуеля Лукомського з Бешенковичів. Це дуже важливе джерело для дослідження перебігу військових подій на бічних ділянках фронту. Під час контрнаступу війська Речі Посполитої взимку – восени 1655 р. бойові операції точилися не тільки поблизу Дніпра. Тоді робилися спроби повернути й інші території, зайняті в 1654 р. московськими військами. У січні–березні 1655 р. кавалерійські загони очистили від царських гарнізонів та польових підрозділів Смоленського та Мстиславського воєводства, не намагаючись при цьому повернути смоленську фортецю. Були також спроби вдатися до наступу у Полоцькому та Вітебському воєводствах. Там тягар боїв падав перш за все на підрозділи волонтерів, яким допомагали нечисленні компутові хоругви. С. Лукомський командував одним з таких угруповань, яке, за вірогідними московськими джерелами, мало налічувати близько 4000 чол.⁶⁹ У січні та лютому 1655 р. він двічі робив спробу повернути Вітебськ, зайнятий 2 грудня 1655 р. після тривалої облоги силами Василя Петровича Шереметьєва. Однак брак піхоти й артилерії, а також порушення субординації серед волонтерів не дозволили досягти успіху. Після поразки під час штурму в ніч з 28 лютого на 1 березня С. Лукомський, як довідуємося з його листа до К. Сапіги, психологічно зламався і втратив рештки віри в перемогу "через слабкість простого люду, довіреного світлим князем його мислі паном гетьманом під мою команду". У листі від 29 березня князь повідомив, що вже кілька разів просив у великого гетьмана відставки, але той не погодився на це⁷⁰. Лист є одним з небагатьох донесень, які відкривають завісу над залаштунковими подіями, що відбувалися в запіллі головного фронту. Такі донесення свідчать про те, які великі труднощі постали перед керманічем, покликаним координувати дії волонтерів та нечисленних "кадрових" підрозділів. До того ж останні часто не хотіли його визнавати.

Ці самі аспекти бойових дій в 1654–1655 рр. відбилися в листі, який 3 березня 1655 р. написав до К. Л. Сапіги (і також з Бешенковичів) управитель його тамтешніх маєтків Ян Кулак⁷¹. Характеризуючи діяльність волонтерських підрозділів в останні місяці, Ян Кулак з жалем твердив, що в час, "коли ворог відпочивав, наші панове волонтери, кривавим потом сходячи, самі пустошачи села, мучачи убогих підданих, так деградували, що їх (волонтерів – К. Б.) мало видно під хоругвами [...]. Загалом увесь цей край так знищено, що ледве душі в підданих залишилися". Як довідуємося з цього джерела, міста, які литвини відвоювали

⁶⁸ Там само. – № 1650.

⁶⁹ Витебская старина. – Т. I. – № 72. – С. 141.

⁷⁰ ЛНБ. – Ф. 103. – № 1652.

⁷¹ Там само. – № 1653.

взимку (Озерище, Сураж), наразі не мали залоги й запасів пороху. Щоправда, до Озерища планувалося вислати полк кінноти О. Г. Полубинського а на керівника залоги мав отримати призначення Ян Казимир Селіцький. Однак, як впливає з інших джерел, з огляду на розвиток ситуації під Могильовом ці підрозділи не прибули до північних регіонів Вітебщини. Коли у травні–червні розпочався новий московський наступ, Озерище ворог захопив без бою.

Лист Яна Кулака описує також кілька сутичок, які відбулися в березні 1655 р. на наддвінському фронті. Завдяки листу маємо дуже докладну інформацію, зокрема про події під Усвятом і Невелем. Під першим тяжкої поразки зазнало військо С. Лукомського Московський загін, який налічував тільки близько 500 чол., заскочив зненацька недисципліновані підрозділи князя чисельністю 3000 чол. (до того ж вони не виконували його наказів) і цілковито їх розгромив. На міській площі залишилося 300 вбитих литвинів, 56 осіб потрапило в полон. Серед останніх були 3 ротмістри (щонайменше двоє з них командували компутовими татарськими хоругвами). Московською здобиччю стали 2 татарські та 3 волонтерські хоругви.

Подібним чином закінчилася спроба угруповання Яна Менжинського оволодіти Невелем. Після невдалої облоги, яка тривала три дні, литвини відійшли до Озерища. Заскочені несподіваною атакою царських підрозділів, вони зазнали ганебної поразки. “...Полягло на площі, – писав до підканцлера Я. Кулака – озерищан 600 чоловік, а москви тільки 100”. У тій сутичці, яка відбулася 19 травня, волонтери втратили свою єдину гармату.

Ці невдачі призвели до того, що вже на початку квітня ворог почав перебирати над Двіною ініціативу. Як пише Я. Кулака, у перші дні квітня московські підрозділи, які налічували 3000 піхоти і кілька сотень кінноти, стали за 35 кілометрів від Бешенковичів загрожуючи волостям К. Л. Сапіги. На цей раз вони ще не вдавалися до нападу через те, що в місті перебували драгуни Вільгельма Клята та підрозділ коронних драгунів. Але коли на початку квітня більшість жовнірів з цих підрозділів було переведено під Могилів, де в наступні тижні мали відбутися вирішальні штурми, виникли побоювання, що атака ворога може закінчитися трагічно. Попри все Я. Кулака, як добрий господар, не занедбав весняних польових робіт, а також справу ремонту двору, очевидно, не припускаючи, що вже через шість тижнів литовські війська залишать Бешенковичівську волость, і та довгі п’ять років перебуватиме під московською владою.

Ще одним до сьогодні не використаним дослідниками джерелом зі львівського зібрання Сапіг є лист, написаний у Варшаві 9 квітня 1655 р. польним коронним писарем Яном Сапігою⁷². Сапіга повідомляв своєму кузенові, що через напружену ситуацію в Україні та загрозу агресії з боку шведів він не зможе долучитися до підрозділів, які воюють на території Великого князівства Литовського. У листі міститься інформація, що вже в той час у королівському дворі думали про виведення до Корони підрозділів королівської гвардії на чолі з Ф. Вольфом та Ф. Моллом, які перебували під Могильовом. Намір було здійснено

⁷² Там само. – № 1655.

в липні 1655 р. Відхід коронного корпусу став однією з найважливіших причин поразки литовської армії в літній кампанії 1655 р. Як зазначав М. Ворбек-Леттов, після цього відходу «військо почало тратити серце, а більше князь гетьман, бачачи, що, замість допомоги, від досить незначного війська відібрали регімент»⁷³. Це значною мірою вплинуло на рішення тієї частини литовської магнатерії, шляхти й війська, яка була згрупована навколо Радзивілів, прийняти протекцію шведського короля Карла X Густава.

Останнім з невідомих документів з Архіву Сапіг є лист брацлавського підчашого Казимира Осінського, написаний в Іказні 2 травня 1655 р.⁷⁴. У листі міститься одне з найцікавіших донесень про початковий етап облоги Динабурга московським корпусом Афанасія Ордина-Нащокіна. До сьогодні свої уявлення про ці події польські історики формували головною підставою двох листів коменданта фортеці майора Теофіла Больта, збережених у копіях в Теках Нарушевича⁷⁵.

З листа К. Осінського довідуємося, наприклад, що в перші дні травня до Динабурга прибуло підкріплення, вислане з Могильова Я. Радзивілом, завдяки чому залога нараховувала близько 1000 піхоти та драгунів. Попри те, що це була значна сила, а перші сутички закінчилися для литвинів успішно, автор із занепокоєнням очікував на подальший розвиток ситуації і писав К. Л. Сапізі: «У наших голод великий, а в замку на цей люд немає провіанту. Не дай Боженаші швидко не дадуть відсічі, не сподіватися доброго». К. Осінський боявся також, що коли на Двіні настане повінь, а Нащокін одержить підтримку інших царських підрозділів, литвини «змушені будуть, спаливши місто, відійти до замку». Песимістично оцінюючи шанси затримати ворога на лінії Двіни, підчаший апелював до підканцлера, щоб той допоміг піхотою, порохом та провіантом своєму замкові в Іказні, який після падіння Динабурга стане черговою ціллю наступу царських підрозділів.

Іншим невідомим до сьогодні джерелом про облогу Динабурга є лист Я. Радзивіла до віленського біскупа Єжи Тишкевича, написаний 16 травня 1655 р. в Мінську⁷⁶. Гетьман писав цей лист через п'ять днів після закінчення невдалої облоги Могильова. На той час він разом з В. Гонсевським уже залишив армію, щоб вирушити до Варшави на сейм, де, крім спроби знайти засоби для оборони краю від шведської та московської агресії, мав намір взяти участь у черговому раунді змагань між двором і опозицією.

З-поміж іншого, з документа дізнаємося, що серед регіментів, скерованих для оборони Динабурга, перебували три частини В. Гонсевського (напевно, з недавно утвореного драгунського полку, керованого його двоюрідним братом Мацеєм), а також частина з полку піхоти Б. Радзивіла. Я. Радзивіл описав біскупові свої заходи щодо постачання фортеці відповідного провіанту та оснащення

⁷³ *Vorbek-Lettow M.* Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV. – S. 227.

⁷⁴ ЛНБ. – Ф. 103. – № 1657.

⁷⁵ БЧ. – Од. зб. 148. – № 34. – Арк. 171–172; № 40. – Арк. 217–219 (Т. Больт до урядників Вількомірського повіту і обозного литовського Самуеля Коморовського [Динабург], 1 і 11 травня 1655 р.).

⁷⁶ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського – Ф. 1. – № 5985. – К. 159.

її амуніцією. Водночас він негативно оцінював можливість тривалого опору новому московському наступові, бо внаслідок внутрішніх чвар і непорозумінь “Литва наша від злості гине, а могла б врятуватися”, а військо після поразки в зимово-весняній кампанії “дуже слабке” і не в стані оборонити край. Як засвідчили події найближчих трьох місяців, ці песимістичні прогнози повністю збулися.

Таким чином, для дослідження цих подій дуже актуальним є якнайширше використання досі не знаних рукописних джерел, що збереглися передовсім в архівах і бібліотеках Польщі, Литви, України. Про надзвичайно слабку репрезентативність опублікованої на сьогодні джерельної бази з даної проблеми свідчить уже той факт, що минуло майже століття після появи останньої значної публікації джерел до історії військових подій на теренах Великого князівства Литовського періоду війни Речі Посполитої з Москвою в 1654–1655 рр.⁷⁷. Попри те, що нині немає жодних обмежень доступу до архівів, багато документів часто фундаментальної ваги, залишаються невідомими для дослідників. Поданий тут стислий огляд джерел, які вдалося виявити шляхом активної евристики, засвідчує, що нагальною потребою є підготовка нових археографічних публікацій, покликаних суттєво розширити актуалізовану джерельну базу.

*Авторизований переклад з польської
Віктора Брехуненка (Київ)*

---

⁷⁷ Маю на увазі т. XXXIV “Актов, издаваемых Виленской археографической комиссией...”, що вийшов друком у Вільні в 1909 р.